

DOCUMENTA

Indulis Zālīte

Drošības orgānu maisos

Atšķirībā no demokrātisku valstu civilajiem speciālajiem dienestiem, PSRS valsts drošības orgāni faktiski bija PSKP CK, bet dažos periodos PSKP augstākās nomenklatūras politiskās diktatūras rīki ar īpašu statusu valsts pārvaldē. To darbiniekiem tika piešķirtas militārās pakāpes.

No 1918. līdz 1959. gadam PSRS valsts drošības orgānu darbību reglamentēja galvenokārt pašu orgānu iekšējie dokumenti, kā arī vispārīgi valdības un kompartijas lēmumi.

1959. gadā PSKP CK apstiprināja īpaši slepenu nolikumu, kas reglamentēja VDO darbību un bija spēkā līdz likuma "Par PSRS Valsts drošības orgāniem" pieņemšanai 16.05.1991. 1959. gada dokumentā uzsvērtā PSKP CK noteicošā un vadošā loma Valsts drošības komitejas (VDK) darbībā. Kompartija šīs īpašās tiesības saglabāja līdz 1990. gada martam, kad PSRS Ārkārtas tautas deputātu kongresā tās atcēla, veicot labojumus Konstitūcijā par kompartijas vadošās lomas atcelšanu un daudzpartiju sistēmas izveidošanu.

Valsts drošības orgāni republikās sadarbojās ar vietējām kompartijām, praktiski ar CK pirmo sekretāru, un to darbību uzraudzīja republikas prokuratūras īpaši pilnvarots prokurors, taču darba pamatvirzienus noteica centrālā drošības orgānu vadība. Sadarbība ar vietējo kompartiju izpaudās, galvenokārt drošības orgāniem gatavojot tās vajadzībai informatīvos un analītiskos materiālus; tiem ar kompartiju bija jāsavstarpēji ar propagandas, kontrpropagandas un aktīvie pasākumi.

1943. gadā, karā iestājoties lūzumam, PSRS drošības orgāni Krievijā, Pavlovskijposadā, uzsāka LPSR Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK) operatīvās grupas formēšanu, kadri galvenokārt bija no Latvijas evakuētie drošības dienestu darbinieki un latviešu strēlnieku divīzijas karavīri.¹ (#sdfootnote1sym) Jāatzīmē, ka VDTK funkcijas no 1944. līdz 1947. gadam bija sašaurinātas. Bruņotās pretestības apspiešana šajā laika posmā atradās Iekšlietu ministrijas kompetencē, bet pretizlūkošanas darbā vairākas funkcijas līdz 1946. gadam bija pārņēmis Aizsardzības tautas komisariāta pakļautībā esošais pretizlūkošanas dienests SMERŠ. Savukārt izlūkošana no 1947. līdz 1951. gadam atradās PSRS Informācijas komitejas kompetencē un operatīvās spēles ar ārvalstu specdienestiem LPSR Valsts drošības ministrija (VDM) veica no ārējās pretizlūkošanas pozīcijām.

LPSR valsts drošības orgānu – VDTK-VDM – uzdevumi šajā periodā bija:

atklāt un iznīcināt bruņotas pretpadomju grupas. Padomju varas pastāvēšanu šīs grupas būtiski neapdraudēja, taču to darbībai bija iekšpolitiska un starptautiska nozīme, jo tās uzskatāmi liecināja par latviešu pretestību okupācijas režīmam;

atklāt pretpadomju organizācijas un indivīdus, kuri kritizē padomju varu, un veikt attiecīgos operatīvos pasākumus to neitralizācijai;

noskaidrot anonīmo pretpadomju dokumentu un skrejlapu autorus;

nepieļaut sektantu un garīdznieku pretvalstisku darbību.² (#sdfootnote2sym)

Uzdevumus īstenoja kampaņveidīgi, bieži atkarībā no PSRS un rietumvalstu politisko attiecību konjunktūras.

Padomju valsts drošības orgāni iesaistīja sadarbībā slepenos palīgus – ziņotājus, aģentus, rezidentus, konspiratīvo dzīvokļu un satikšanās dzīvokļu turētājus. Aģentu uzdevums bija vākt informāciju par nacionālistiski noskaņotām personām, bruņotajām pretošanās grupām un to atbalstītājiem, ziņot par sabiedrības noskaņojumu pret padomju varu un iegūt citas drošības orgāniem vajadzīgās ziņas. Savāktās ziņas tika izmantotas operatīvo pasākumu un represīvo pasākumu īstenošanā. Konspiratīvo un satikšanās dzīvokļu turētāji sniedza drošus apstākļus operatīvā darbinieka un aģenta tikšanās reizēs.

Speciālu kaujas uzdevumu veikšanai tika vervēti aģenti kaujinieki, parasti sadarbībā iesaistot nacionālās pagrīdes dalībniekus. Latvijā pēckara laikā cīņai pret bruņotajām nacionālo partizānu grupām tika savervēti apmēram 80 aģenti kaujinieki.³ (#sdfootnote3sym)

40. gadu beigās un 50. gadu sākumā vervēšanā dominēja kompromitējošu materiālu izmantošana, piemēram, fakti par to, ka persona savā autobiogrāfijā slēpusi ziņas par savu dzīvi vai arī izdarījusi likumpārkāpumus.⁴ (#sdfootnote4sym) Izmantoja arī citu motivāciju – politiskās simpātijas, cerības uz personīgo labumu, nenovīdību, skaudību. Nabadzīgie zemnieki, kuri nebija iesaistīti pretošanās kustībā, varēja atteikties no vervēšanas priekšlikuma, taču bijušos partizānus, Latvijas nacionālās armijas vai vācu leģiona virsniekus, pārtikušos zemniekus, pilsētas vidusšķiru un garīdzniekus uz sadarbību varēja piespiest, piedraudot atteikuma gadījumā represēt kā “bandītu atbalstītājus” vai “šķiras ienaidniekus”.

Uz šantāžas pamata savervētie aģenti gan parasti bija neefektīvi un ātri zaudēja specdienesta uzticību, jo centās izvairīties no ziņu vākšanas vai sniedza maldinošu informāciju un dažos gadījumos par sadarbību ar VDO informēja savus līdzcilvēkus. Tādos gadījumos “sliktos aģentus” no aģentūras tīkla izslēdza vai mēģināja “pāraudzīnāt” – īslaicīgi aizturēja, retāk apcietināja, vai piedraudēja ar kriminālatbildību par kara noslēpuma izpaušanu.⁵ (#sdfootnote5sym) Ja ietekmēšana nedeļa rezultātus, sadarbību ar aģentu izbeidza vai nederīgo informatoru iekļāva deportējamo personu sarakstos.

Sekmīgu aģentu drošības orgāni varēja atalgot, panākot vietējās partijas organizācijas lēmuma par aģenta deportāciju atcelšanu. Sastopami gadījumi, kad jaunie aģenti, lai izvairītos no ziņošanas par līdzcilvēkiem un iespējamām represijām, pēc savervēšanas pārgāja nelegālā statusā. Lai kontrolētu aģentu uzticamību un lojalitāti, drošības orgāni regulāri tos pārbaudīja ar citu aģentu palīdzību.

1952. gada sākumā PSRS VDM izdeva pavēli aģentūras skaitlisko sastāvu samazināt 2–3 reizes, jo kara laikā un masveida ziņošanas kampaņās tas bija nesamērīgi uzblīdis un kļuvis neefektīvs. Tika paaugstināti drošības orgānu darbinieku un to slepeno palīgu profesionālās kvalitātes kritēriji, optimizēta aģentūras vadīšanas sistēma un, lai uzsvērtu reformu fundamentālo raksturu, iepriekš lietotā termina “aģentūras tīkls” vietā ieviests termins “aģentūras aparāts”. Aģentam tagad tika doti konkrēti uzdevumi – pretstatā iepriekšējai praksei, kad tie nebija precīzi formulēti un “visi ziņoja par visu un visiem”.

Sākot ar 1952. gada rudeni, PSRS VDM pretizlūkošanā tika aizliegts vervēt un no aģentūras aparāta bija jāizslēdz personas, kuras ieņēma nomenklatūras amatus kompartijā, komjaunatnē vai arodbiedrībā, būtiski ierobežojot drošības orgānu iespējas vākt ziņas un veikt operatīvos pasākumus šajā vidē.

Lai uzlabotu iegūtās operatīvās informācijas izmantošanas efektivitāti, VDK tika izveidota specdienesta redzeslokā nonākušo personu uzskaites sistēma un centralizēta operatīvā lietvedība.

Latvijas arhīvos nav pieejama informācija par LPSR VDO darbinieku skaitu pēckara periodā, izņemot par 1955. gadu, kad LPSR VDK štatā skaitījās 1315 nodarbināto, no kuriem 919 bija operatīvie darbinieki. 1956.gadā darbinieku skaits samazinājās par 98 cilvēkiem.⁶ (#sdfootnote6sym) Saskaņā ar VDK vadītāju teikto 80. gados organizācijā strādāja vairāk nekā 1000 cilvēku, no kuriem apmēram 360–400 bija operatīvie darbinieki. Katrs no tiem vadīja 12–18 aģentu darbu, bet katram lielākam priekšniekam bija 2–3 aģenti.⁷ (#sdfootnote7sym)

Līdz pat LPSR VDK likvidācijai tās kadru politiku noteica centrālā PSRS VDK vadība, vadošos amatus saskaņojot ar LKP CK. LPSR VDK priekšsēdētāja pirmais vietnieks veica centrālās uzraudzības funkcijas un pilnībā vietējai vadībai nepakļāvās. Ilgstoši vadošos amatos atradās tikai cittautieši vai pārkrieviski latvieši. LPSR VDM 1952. gadā strādāja 17% latviešu, bet vadošos amatos to bija 6%.⁸ (#sdfootnote8sym) Informācija par darbinieku nacionālo sastāvu 60. un vēlākajos gados nav pieejama, taču zināms, ka tādus statistikas datus katru gadu LPSR VDK gatavoja centra vajadzībām.

Nav precīzu ziņu, cik VDM informatoru darbojušies Latvijā līdz reorganizācijai 1952. gadā, bet, zinot, ka tika uzdots aģentūras aparātu samazināt 2–3 reizes, tā skaitliskais sastāvs varētu būt bijis 8000–12 000. Ir zināms, ka 1953. gadā LPSR VDM aktīvās aģentūras uzskaitē kopumā bija reģistrētas 4428 personas, ieskaitot pārreģistrētos un jaunsavervētos slepenos palīgus (1. diagramma). Lietuvas PSR VDM slepeno ziņotāju skaits šīs reformas rezultātā tika samazināts no 27 711 līdz 9571.

50. gadu sākums iezīmējās ar būtiskām valsts drošības orgānu reformām, kas tika pamatotas ar pāreju no kara un pēckara situācijas uz miera laiku. Par spīti radikālajiem priekšlikumiem, reformas plānotos mērķus sasniedza reti, jo to gatavošanā noteicošā loma bija kompartijas ideoloģiskajām nostādņēm. Daudzi pieredzējuši orgānu darbinieki bija represēti Staļina “tīrīšanu” laikā, citi – līdzatbildīgi nelikumīgās represijās pret iedzīvotājiem. Pārmaiņu īstenotāji zemākajā līmenī izvirzītos mērķus bieži pārprata vai arī pārcentās, baidoties no soda par reformu sabotēšanu.

1953.–1959. gadā reorganizētā LPSR Valsts drošības komiteja bez ievērojamām izmaiņām pastāvēja līdz pat Atmodai.

Redzot, ka 1952. gadā uzsāktās reformas nav devušas plānotos rezultātus, 1954. gada 12. martā PSKP CK pieņēma kārtējo lēmumu par VDK aģentūras aparāta turpmāko optimizāciju un efektivitātes palielināšanu. To īstenojot, dažiem operatīvajiem darbiniekiem pārcenšanās rezultātā palika tikai viens vai divi aģenti. Savukārt PSRS VDK 1955. gadā izdeva pavēli nr. 00420 par aģentu kopējā izglītības līmeņa paaugstināšanu, iesakot vervēt vairāk aģentu ar vidējo un augstāko izglītību.

Lai kompensētu reformu rezultātā zaudēto aģentūru un nodrošinātu nepieciešamās informācijas vākšanu, drošības orgāniem tika uzdots sadarbībā vairāk iesaistīt uzticības personas – “padomju pilsoņus, kuri pēc VDK orgānu lūguma ziņo viņiem par uzmanības vērtām personām un faktiem”.⁹ (#sdfootnote9sym) Šādā statusā parasti izmantoja nomenklatūras un kompartijas pārstāvjus, kuru vervēšana pretizlūkošanā bija aizliegta, bet nereti arī nesen izslēgtus aģentus. Atšķirībā no aģentiem uzticības personām nedrīkstēja dot uzdevumus, no tām bija aizliegts pieprasīt parakstu par piekrišanu slepeni sadarboties ar VDO. Uzticības personas netika iekļautas vienotā operatīvo uzskaišu reģistrā, un par tām neieviesa darba un personīgās lietas.¹⁰ (#sdfootnote10sym)

Kompartijas funkcionāri joprojām prognozēja drīzu komunistiskās sabiedrības izveidošanu, kurā valsts drošības orgāniem vairs nebūs par aģentiem jāvervē PSRS iedzīvotāji, uzskatot, ka nepieciešamo informāciju VDK brīvprātīgi piegādās partijas biedri un apzinīgākie padomju pilsoņi.¹¹ (#sdfootnote11sym)

Tomēr, neskatoties uz šo viedokli un balstoties uz iepriekšējo gadu darba analīzes rezultātiem, 1958. gadā centrālā loma operatīvās darbības sistēmā atkal tika ierādīta aģentūras darbam. (Spēcīgākais komunistiem saprotamais signāls par aģentūras darba nepieciešamību bija daudzi masu nemieri, kuru apspiešanā nācās izmantot armiju.)

Kārtējā PSRS aģentūras aparāta optimizācija notika 1959. gadā. Tika formulēti skaidri aģentūras vervēšanas noteikumi, kā arī kritēriji, kādos gadījumos sadarbība ar aģentu jāpārtrauc. Nepieciešamības gadījumā izslēgtais aģents turpmāk varēja veikt uzticības personas funkcijas. Viens darbinieks “uz papīra” parasti vadīja 12–15 aģentus, taču ne visi ziņotāji bija aktīvi un efektīvi. Operatīvā darbinieka vienlaikus vadīto aģentu skaitu ierobežoja praktiski apsvērumi, jo ar slepenajiem informatoriem vajadzēja regulāri tikties, tiem bija jādod uzdevumi un jāsaņem iegūtā informācija. Iegūtās ziņas tika apstrādātas un pārbaudītas, aģentus vajadzēja apmācīt operatīvās drošības jautājumos un informācijas iegūšanas paņēmienos.

Darbiniekam ar dažādām metodēm bija jākontrolē savu aģentu darbs, tai skaitā izmantojot citus slepenos palīgus, lai izslēgtu aģenta atmaskošanas, dezinformācijas vai nodevības iespēju. Aģenta darbu un operatīvo lietu gaitu operatīvais darbinieks dokumentēja lietās, kā arī veica pārējos uzdevumus.¹² (#sdfootnote12sym)

No pretizlūkošanas aģentūras personīgo lietu un darba lietu reģistrācijas žurnāliem izriet, ka LPSR VDK no 1953. gada 6. marta līdz 1987. gada 12. janvārim savervēti 22 926 aģenti (1. diagramma).

1991. gada augustā Latvijas PSR VDK aktīvajā aģentūras aparātā skaitījās apmēram 4300–4500 aģentu, no kuriem gandrīz 600 bija informatori ar iepriekšējo pieredzi ideoloģiskās pretizlūkošanas jomā.¹³ (#sdfootnote13sym) (80. gados ideoloģiskajā pretizlūkošanā tika nodarbināti apmēram 20% operatīvā potenciāla.)

Jāatzīmē, ka Latvijā bez VDK aģentūras darbojās arī PSRS Bruņoto spēku sevišķo daļu, Robežapsardzes un BS ĢŠ Galvenās izlūkošanas pārvaldes aģenti. To skaits apmēram divkārt pārsniedza VDK aģentu skaitu.¹⁴ (#sdfootnote14sym)

Neskatoties uz partijas un VDK sākotnēji nervozo reakciju, akcenti kultūras jomas uzraudzībā salīdzinājumā ar Staļina periodu mainījās. Kontroles funkcijas no valsts drošības orgānu kompetences nodeva padomju varas izveidotajām radošo profesiju darbinieku savienībām, kā arī kompartijas un arodbiedrības struktūrvienībām. VDK iesaistījās pazīstamu kultūras darbinieku profilaktēšanā tikai īpašos gadījumos, galvenokārt, ja tie bija saistīti ar iespējamiem padomju valsts drošības apdraudējumiem, bet biežāk kontaktus nodibināja operatīvās nepieciešamības dēļ, kad drošības orgāni viņus izmantoja aģentu vai uzticības personu statusā. Savu mērķu sasniegšanai VDK prasmīgi manipulēja ar radošo personību vidē pastāvošo konkurenci un nenovīdību.¹⁵ (#sdfootnote15sym) 60. gadu vidū VDK būtiski mainīja akcentus politiskās uzraudzības darbā, no pretizlūkošanas kompetences izdalot ideoloģiskās pretizlūkošanas struktūrvienību, kuras darbs tika vērsts uz pret darbību ārvalstu ideoloģijas ietekmei. Nespēdama saskatīt patiesos valsts pastāvēšanas iekšējos apdraudējumus, kas slēpās ekonomisko, sociālo un starpnacionālo attiecību jomās, un veikt reformas, nodrošinot valsts ekonomisko attīstību, PSKP izvēlējās citu ceļu: “iekonservēt” sabiedriskos procesus un radīt ārējā ienaidnieka tēlu – Rietumu imperiālistiskās valstis.

Padomju Savienībā oficiālajā terminoloģijā tika ieviests apzīmējums “ideoloģiskā diversija” – “naidīga idejiski politiska iedarbība uz sociālistisko valstu pilsoņiem .., opozīcijas grupu un organizāciju izveidošana šajās valstīs, lai inspirētu antisociālistiskas tendences un procesus, kas, pēc imperiālistu domām, dod iespēju slēptā “evolucionārā” ceļā transformēt sociālistisko iekārtu par kapitālistisko”¹⁶ (#sdfootnote16sym).

1967. gada 17. jūlijā PSKP CK nolēma izveidot jaunu specializētu VDK 5. pārvaldi, kuras galvenais uzdevums būtu cīņa ar “PSRS naidīgo valstu izlūkdienestu un aizrobežu pretpadomju centru rīkotām ideoloģiskām diversijām”. Lēmumā uzsvērts, ka PSRS “attīstīta sociālisma apstākļos” nav objektīva pamata nekādām pretpadomju izpausmēm. Ideoloģiskā diversija tika saskatīta iedzīvotāju mēģinājumos padomju republikās izveidot pretpadomju grupas, aicinājumos likvidēt padomju režīmu un nodomos “uzlabot sociālismu” legāliem līdzekļiem, darbojoties padomju likumu robežās.¹⁷ (#sdfootnote17sym) Pēc PSRS VDK priekšsēdētāja J. Andropova vērtējuma, Padomju Savienībā bija vairāki simti tūkstošu cilvēku, kuri tādā vai citādā veidā bija iesaistīti pretpadomju darbībā vai arī attiecīgos apstākļos būtu gatavi to darīt.¹⁸ (#sdfootnote18sym)

80. gadu otrajā pusē Gorbačova uzsāktā PSRS liberalizācija ieviesa korekcijas VDK darbībā. Drošības orgāniem tika aizliegts vajāt cilvēkus ideoloģisku vai reliģisku iemeslu dēļ, LPSR VDK vairs nevērsās pret personām, kuras publiski izrādīja simpātijas neatkarīgās Latvijas simboliem.

Situācija kardināli mainījās 1988. gadā, kad vispirms Igaunijā, bet vēlāk pārējās Baltijas republikās izveidojās tautas frontes (Lietuvā *Sjūdis*). Bijušais LPSR VDK priekšsēdētājs E. Johansons savās atmiņās raksta, ka sākotnēji ideja par sabiedrību konsolidējošas organizācijas izveidi radusies inteliģences aprindās, bet vēlāk to izmantojuši kompartijas funkcionāri. Lai sabiedrības aktivizēšanās nenonāktu pašplūsmā un agrāk vai vēlāk neizraisītu anarhiju, LKP bija spiesta atbalstīt LTF izveidi.¹⁹ (#sdfootnote19sym) (Līdz ar LTF “legalizēšanu” VDK bija jābeidz tās aktīva uzmanīšana.) To apstiprina arī arhīvu dokumenti – LKP CK biroja 1988. gada 5. jūlija lēmums izveidot patriotisku kustību “pārbūves atbalstam”.²⁰ (#sdfootnote20sym) Novembrī Latvijā ieradās PSKP CK sekretārs Vadīms Medvedevs un aicināja komunistus aktīvāk iesaistīties demokratizācijas procesā, aktīvāk izmantot jaunās iespējas. Partijas pārstāvju atbalsts veicināja LTF kļūšanu par masveida organizāciju.

Neformālās kustības un organizācijas – Vides aizsardzības klubu, Latvijas Nacionālās neatkarības kustību, cilvēktiesību aizsardzības organizāciju *Helsinki-86*, Internacionālo darbaļaužu fronti u.c. – LPSR VDK monitorēja pietiekami efektīvi, lai, kā skaidro bijušie VDK vadošie darbinieki, nepieļautu stihiskas radikālas vai vardarbīgas rīcības, kas varētu novest pie nekontrolējamām sekām un asiņainiem konfliktiem.²¹ (#sdfootnote21sym) Nepieciešamības gadījumā VDK caur savu aģentūru ar šīm organizācijām manipulēja, prasmīgi izmantojot vadītāju ambīcijas un personīgās īpašības, iniciējot paralēlu radniecīgu organizāciju izveidošanu, kam sekoja organizāciju šķelšanās (piemēram, izveidojot *Helsinki-86* Rīgas nodaļu), vai savlaicīgi atklājot un neitralizējot plānotas radikālas un vardarbīgas rīcības (piemēram, provocēta ugunsgrēka novēršana Slokas Celulozes kombinātā, konfrontējošu organizāciju pasākumu nodalīšana u.tml.), kā arī ieplūdinot organizācijās “vajadzīgo” informāciju vai panākot pazīstamu aktīvistu emigrāciju no PSRS u.c.²² (#sdfootnote22sym)

Jāatzīmē “perestroikas” laikā notiekošās nozīmīgās pārmaiņas ekonomikā, kad PSRS ienāca brīvā tirgus elementi. VDK, arī Latvijā, centās iegūt vai iefiltrēt savus pārstāvjus jaunizveidotajos padomju un ārzemju kopuzņēmumos, lai tos izmantotu galvenokārt kā piesegorganizācijas savu operatīvo uzdevumu veikšanai. Ārējās tirdzniecības pieaugumu būtiski veicināja PSKP CK 1987. gada janvāra lēmums atcelt dažādus uzņēmējdarbības ierobežojumus. Padomju drošības orgānu darbinieki iekļāvās ekonomikā. Viņi vairs nebija ieinteresēti PSRS glābšanā un saglabāšanā, jo vāja centrālā vara pavēra lielākas iespējas biznesa attīstībā, kas savukārt veicināja pakāpenisku, “mīkstu” padomju režīma nomaiņu Latvijā. (Attiecīgi tika samazināts 6. ekonomikas pretizlūkošanas daļas aģentūras aparāts.)

Demokratizācijas rezultātā Padomju Savienībā operatīvā situācija strauji mainījās un ietekmēja ideoloģiskās pretizlūkošanas *modus operandi*: cilvēkus vairs nedrīkstēja vajāt un sodīt par reliģiskās pārliecības un politiskā viedokļa paušanu, ja tie neaicināja uz vardarbību vai ekstrēmismu. Atbilstoši jaunajai situācijai 1989. gada augustā tika likvidēta LPSR VDK 5. ideoloģiskās pretizlūkošanas daļa un uz tās bāzes izveidota Padomju konstitucionālās iekārtas aizsardzības jeb “Z” daļa, kuras galvenais uzdevums bija novērst masu nekārtības, kontrolēt darbības, kas vērstas uz vardarbīgu padomju varas gāšanu, kā arī pretterorisma funkcijas un kura darbojās līdz pat PSRS sabrukumam 1991. gada augustā.

Jaunajos apstākļos arvien plašāk kļuva pieejama vēsturiskā informācija par VDK lomu represijās, daudzi aģenti no sadarbības atteicās un jaunu aģentu vervēšana bija apgrūtināta. No otras puses, daudzu aģentu pakalpojumi vairs nebija vajadzīgi, jo atklātos avotos “perestroikas” apstākļos nonāca ievērojams daudzums informācijas, kas iepriekš bija pieejama tikai ar aģentūras starpniecību.

VDK aģentūras aparāts nekad nav bijis statisks lielums, tas nepārtraukti tika atjaunots atbilstoši centra dotajiem uzdevumiem un operatīvajai situācijai, nevajadzīgos aģentus izslēdza. Neskatoties uz vairākkārtēju optimizāciju, VDK priekšsēdētāja E. Johansona vērtējumā apmēram 30% LPSR VDK aģentūras aparāta veidoja neaktīvs “balasts”, kas bija nepieciešams, lai “uz papīra” uzlabotu darba rādītājus,²³ (#sdfootnote23sym) bet VDK 5. daļas priekšnieka vietnieks M. Dreijers atzina, ka ideoloģiskās pretizlūkošanas daļā (5. daļa) tikai trešdaļa aģentu devuši reālu noderīgu informāciju un 2/3 bijuši balasts.²⁴ (#sdfootnote24sym) Kā redzams 1. diagrammā, aģentūras aparāta atbrīvošana no “balasta” VDK notikusi vairākkārt, arī 80. gadu otrajā pusē. Šajā periodā ievērojams daudzums VDK nepieciešamās informācijas bija brīvi pieejama un aģentūra tika vervēta maz, uzsvāru liekot uz uzticības personām un operatīvajiem kontaktiem.²⁵ (#sdfootnote25sym) Vajadzības gadījumā operatīvajā kontaktā iesaistīto personu aizmuguriski varēja noformēt par VDK aģentu. Sarunas parasti veica neformālā atmosfērā, darbinieks tās varēja slēpti ierakstīt diktofonā un izmantot lietā kā operatīvo informāciju.²⁶ (#sdfootnote26sym)

Kas īsti notika ar VDK aģentūru 1990.–1991. gadā, skaidri nav zināms, taču skaitļi 4200–4300 izskatās ticami. Nav izslēgts, ka kāds LPSR VDK aģents tika “nobēdzināts”, lai to izmantotu pret Latviju vēlāk, taču tādi gadījumi noteikti nebija daudzskaitlīgi un tie būtu pretrunā ar elementāriem drošības jeb konspirācijas noteikumiem. Ja tāds aģents bijis jau reģistrēts, par to bez vervētāja zināja vēl citi darbinieki.

Ņemot vērā, ka reāli aktīvi bija ap 30% aģentu, bet no tiem “vērtīgo” bija vēl mazāk, skaidrs, ka palikuši kartotēka nekādu ticamu bildi par 80. gadu notikumiem nesniegs.

Jau teicu, ka padomju, partijas, komjaunatnes, arodbiedrību amatpersonas un to sekretariātu darbiniekus, kā arī prokuratūras un tiesu darbiniekus vervēt bija aizliegts (PSRS VDK 1983. gada pavēle nr. 0014): personas, kas nonāca šādos amatos, no aģentūras aparāta bija jāizslēdz; visa VDK rīcībā esošā informācija par tām bija jāiznīcina. Pēc Latvijas neatkarības pasludināšanas šie noteikumi attiecās arī uz Latvijas Republikas amatpersonām. Dokumenti par dažām personām saglabājušies tikai tāpēc, ka straujais pagrieziens 1991. gada augustā nebija prognozēts un to rinda uz krāsni nespēja pienākt. Piemēram, bija aģentu kartīšu paciņa, apsīeta ar šņori, uz kuras bija piestiprināta zīmīte “УНИЧТОЖАТЬ БЕЗ СБЕРКИ”.

Parasti mēs runājam par “aktīvās aģentūras kartotēku”, taču jāatzīmē, ka kartotēkā bija atrodamas kartītes par apmēram 350 personām, uz kurām bija atzīme “ПОСТОЯННОГО ХРАНЕНИЯ”. LPSR VDK Operatīvo uzskaišu un arhīva daļas priekšnieks Leons Gailišs man to skaidroja tādējādi, ka par šīs kategorijas dokumentiem nekas nav bijis minēts 1990. gada centra instrukcijā un uz savu galvu viņš tās iznīcināt neuzdrošinājās.

Šīs grupas kartītēs mēs identificējām vairākus tā saucamos aģentus kaujiniekus, kuri tika izmantoti bruņotā partizānu grupu iznīcināšanā 40.–50. gados. Par visām 350 kartītēm sadarbībā ar Ģenerālprokuratūru tika veiktas pārbaudes, vai tās nav izdarījušas noziegumus, uz kuriem neattiecas noilgums. Par vairākiem aģentiem kaujiniekiem tika ierosinātas krimināllietas, bet līdz tiesai tās nenonāca (viens pakārās izmeklēšanas gaitā, citi nomira dabīgā nāvē, vēl citi jau bija miruši). Bija arī objektīvas grūtības pierādījumu iegūšanā, jo, atšķirībā no Lietuvas, Latvijā nav saglabājušās pēckara (un vispār nekādas) operatīvās izstrādes lietas.

Latvijai nelojāliem spēkiem bija pietiekami daudz laika un iespēju, lai izveidotu jaunu, “tīru” aģentūras tīklu. Pēc dažu VDK darbinieku teiktā, ar to nodarbojās pēdējie LPSR VDK priekšsēdētāja pirmie vietnieki. (J. Červinskis līdz 1990. gada jūnijam, kad to nomainīja J. Baļevs; Johansons lūdza Krjučkovam aizvākt Červinski, kurš bija atklāti naidīgs pret Latviju un latviešiem un, apejot Johansonu, uz centru sūtīja dažādus briesmu stāstus par notikumiem Latvijā.)

Kad kļuva skaidrs, ka Baltijas valstis atdalās no PSRS, BKA karaspēka daļu VDK sevišķās daļas un PSRS BS Ģenerālštāba Galvenā izlūkošanas pārvalde (*GRU*) Latvijā sāka strādāt kā ārzemēs.

Netiešs pierādījums par VDK dokumentu iznīcināšanas kampaņu atrodams KPFSR AP izveidotās PSKP un PSRS VDK dokumentu nodošanas–pieņemšanas organizēšanas komisijas (t.s. Volkogonova komisijas) materiālos.²⁷ (#sdfootnote27sym)

1990. gada 1. septembrī PSRS VDK izdeva pavēli nr. 00111 "Par valsts drošības orgānu aģentūras uzskaites un glabāšanas sistēmas pilnveidošanu", kas uzdeva līdz 1990. gada beigām iznīcināt centrālā un teritoriālo orgānu (tai skaitā LPSR VDK) lietas par politisko pretizlūkošanu: no aģentūras aparāta izslēgto aģentu, konspiratīvo dzīvokļu turētāju, satikšanās dzīvokļu turētāju un rezidentu personīgās un darba lietas, operatīvās informatīvās lietas, kartotēkas par operatīvajām uzskaitēm utt.

1990. gada 24. novembra pavēle nr. 00150 papildināja iepriekšējo un paredzēja visu materiālu ar kvalifikāciju “pretpadomju aģitācija un propaganda” iznīcināšanu. Faktiski tika iznīcinātas visas lietas, kas atradās 5. pārvaldes kompetencē.

Daži komentāri

1. Partijas biedrus bija atļauts vervēt izlūkošanā (LPSR VDK 1.daļa), pretizlūkošanā to vervēšana bija atļauta tikai atsevišķos gadījumos, prasot partijas biroja atļauju. Izlūkošanas aģentūras vervēšanu reglamentējošie dokumenti Latvijā nav saglabājušies un nav atrodami arī interneta resursos. Izlūkošanas uzdevumu veikšanai vervēja zinātniekus, inženierus (zinātniski tehniskā izlūkošana), radošo profesiju pārstāvjus, māksliniekus (emigrācijas “reakcionāro” centru izstrādei) u.tml.
2. Pretizlūkošana skaitījās 2.daļa (klasiskā pretizlūkošana) un 3., 4., 5., 6. pretizlūkošanas nodrošinājuma daļa (specializētās daļas svarīgu valsts ekonomikas, militāri rūpnieciskā kompleksa objektu, kritiskās infrastruktūras pretizlūkošanas nodrošināšanai, daļa cīņai pret pretinieka ideoloģiskajām diversijām).
3. Informāciju kompartija saņēma ne tikai no VDK, bet arī no visām vertikāli centralizētajām padomju organizācijām, kuras vadīja KP ieliktņi vai tās akceptēti cilvēki (KP, VLKJS, arodbiedrība, iekšlietas). Diezgan daudz signālu par pretpadomju darbībām VDK saņēma no milicijas. Atšķirībā no šīm organizācijām VDK informāciju vāca mērķtiecīgi, izmantojot aģentūru.

4. Astoņdesmitajos gados VDK savā darbā sāka izmantot socioloģijas metodes, t.sk. veicot aptaujas savu kontaktpersonu vidē. Piemēram, lūdzot uzrakstīt eseju par situāciju PSRS un iespējamajiem attīstības modeļiem (piem., skrūvju piegriešana vai liberalizācija) vai arī aizpildīt anketu ar jautājumiem. Pretizlūkošanas nodrošināšanas automatizētā informatīvā sistēma *Delta-Latvija* tika projektēta tā, lai no BIG DATA būtu iespējams izlobīt sabiedrības noskaņojumu attīstības tendences. Šādas iniciatīvas gan nāca par vēlu, turklāt kompartija eksistēja savu ilūziju pasaulē un nekādus atšķirīgus viedokļus nerespektēja.

5. Divi mīti.

5.1. VDK dokumentu transportēšanas laikā 1991. gadā no VDK uz AP un 1993. gadā no AP uz TSDC izbirušas aģentu kartītes.

Patiesībā izbira operatīvās meklēšanas uzskaišu kartotēka. Tā atradās kartotēku skapīšos, un pārnesot atvilktnes atvērās un dažas kartītes tiešām izbira. Aģentūras kartotēka atradās divos aizzīmogotos maisos (alfabētiskā kartotēka, pēc apjoma katrs apmēram 1/3–1/2 kartupeļu maisa) un divos aizzīmogotos diplomātokoferos (statistiskā kartotēka). Tie no uzglabāšanas vietām klusi un nemanāmi tika aiznesti uz transportu, publikai nemanot. Operatīvās meklēšanas kartotēkas nešana ar visiem skapjiem bija visai iespaidīga, tādēļ tai pievērsa uzmanību aculiecinieki. Maisi un koferi bija aizzīmogoti (un cauršūti) ar LPSR VDK un LR AP zīmogiem.

5.2. Aģentu kartītes tikušas pārdotas.

Aivars Kreituss publiski apgalvoja, ka kāda persona esot piedāvājusi viņam izpirkt savu aģenta kartīti. Sakarā ar šo apgalvojumu TSDC rakstiski griezās LR AP Mandātu un iesniegumu komisijā ar lūgumu aicināt Kreitusu šīs ziņas sniegt Ģenerālprokuratūrai izmeklēšanas uzsākšanai. AP komisija mūsu iesniegumu ignorēja, izmeklēšana netika sākota, un šīs baumas joprojām dažkārt parādās publiskajā telpā.

6. Viltus kartītes.

1993. gadā neilgi pēc kartotēkas nodošanas TSDC LR AP priekšsēdētāja vietnieka Andreja Krastiņa pasta kastītē tika iemesti fotonegatīvi ar “aģentu kartīšu” kopijām, kopskaitā apmēram 60. Viņš saņēma arī anonīmu telefona zvanu ar draudiem, ka Krastiņam šie “dokumenti” jānodod atklātībā, pretējā gadījumā par viņu tikšot publiskota kompromitējoša informācija. Krastiņš tajā pašā vakarā uzstājās TV un paziņoja, ka saņemtos materiālus nodod TSDC izvērtēšanai. TSDC tika noskaidrots, ka kopijas pēc izskata ir samērā veiksmīgi viltojumi, taču tām nav nekāda sakara ar LPSR VDK aģentūras kartotēku. To ļāva noskaidrot TSDC rīcībā esošo aģentūras reģistrācijas dokumentu komplekts. Turpmākā izmeklēšana tika veikta Drošības policijā, kas arī apstiprināja viltojuma faktu. Viltojuma mērķis acīmredzot bija kompromitēt vairākus Atmodas līderus un aktīvistus.

LPSR VDK aģentūras statistika

(pēc aģentūras kartotēkas datiem)

Pēc tautības:

Latvieši 52,04%

Krievi 23,72%

Nav norādīts 11,91%

Ukraiņi 2,76%

Ebreji 2,67%

Baltkrievi 2,44%

Poļi 1,57%

Lietuvieši 0,86%

Vācieši 0,53%

Tatāri 0,21%

Armēņi 0,12%

Kopā: 98,83%

Pārējie 1,17% – franči, čečeni u.c., katra tautība zem 0,1%

Pēc izglītības:

Augstākā 26,9%

Vidējā 25,7%

Vid. speciālā 15,6%

Pamatskola 5,1%

Augst., nepabeigta 4,2%

Vid., nepabeigta 2,1%

Vid. tehniskā 0,9%

Nav norādīts 16,0%

Kopā: 96,5%

Pārējie 3,5% – neskaidrs definējums

Pēc partijas piederības:

Bezpartejiskie 60,3%

PSKP biedri²⁸ (#sdfootnote28sym) 15,1%

VĻKJS biedri 7,8%

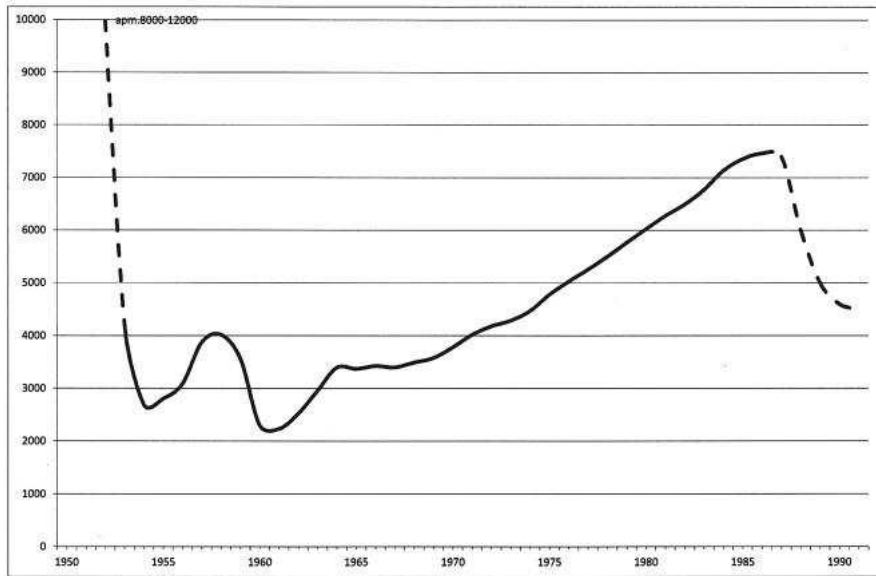
Nav norādīts 16,17%

PSKP b. kand. 0,4%

Kopā: 99,7%

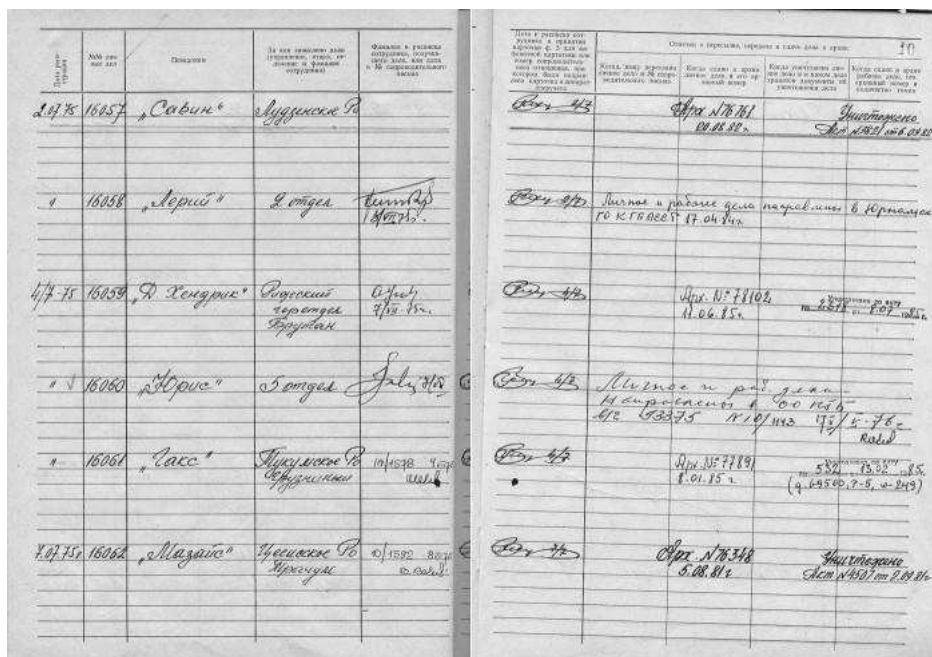
Pārējie 0,3% – neskaidrs definējums

Statistikas aprēķiniem izmantotas aģentūras aparāta statistiskā un alfabētiskā kartotēka, kas ir Latvijas rīcībā. Katram aģentam vajadzētu būt divām kartītēm, bet ne vienmēr tas tika izpildīts. Dažiem toties ir 3 kartītes (t.s. DKUA – *dopolņiteļņaja kartoteka bučota agenturi* – par tiem, kas bija pakļauti karadienestam). Uzskaites nesakritības skaidrojamas arī ar pārāk straujo notikumu attīstību 1990.–1991. gadā.

1. diagramma

LPSR VDK aģentūras aparāts 1953.–1991. gadā. Diagrammā pārtrauktās līnijas nozīmē, ka par šiem periodiem nav precīzu aģentu reģistrācijas dokumentu un dati ekstrapolēti, izmantojot netiešus avotus. Pārtrauktās līnijas dati izrēķināti no 53 aģentūras personīgo un darba lietu reģistrācijas žurnāliem par periodu 1953. gada 6. marta līdz 1987. gada 12. janvārim. Ekstrapolācija izmantota līkņu daļā par 1952. gadu, ievērojot VDM rīkojumu aģentu skaitu 1952. gadā samazināt 2–3 reizes, kā arī 1987.–1991. gada posmā, par kuru uzskaites dokumentācija nav pieejama, bet zināms, ka 1991. gadā LPSR VDK aģentūras aparātā skaitījās apmēram 4500 cilvēku.²⁹ (#sdfootnote29sym)

Atvēruma kopija no “aģentūras personīgo un darba lietu reģistrācijas žurnāla” sējuma par 1975.–1976. gadu. Kopā tādu žurnālu ir 53, un tie aptver laika posmu no 1953. gada līdz 1987. gada janvārim. Par katru aģentu tika ieviestas 2 lietas – personīgā un darba lieta. Pirmajā bija dažādi materiāli par aģentu, tā vervēšanu, pārbaudēm u.tml. Otrajā – aģentam dotie uzdevumi, tā ziņojumi, u.tml. P/l un d/l tika reģistrētas reģistrācijas žurnālos. Par katru aģentu tika sastādītas vismaz 2 kartītes, kuras operatīvo uzskaišu un arhīva daļā tika ievietotas aģentūras alfabētiskajā un statistiskajā kartotēkā. Pēc aģenta izslēgšanas tam piešķīra arhīva aģenta numuru, kādu laiku glabāja arhīvā, tad, ja pa šo laiku par to nebija nekādas intereses, visu dokumentāciju iznīcināja. Reģistrācijas žurnālos redzams, ka “nokalpojušo” aģentūru regulāri izslēdza, taču 80. gadu beigās un 1990. gadā izslēdza arī visai “svaigus” aģentus. 1987. gada janvārī aģentūras reģistrācijā notika izmaiņas: visus dokumentus (p/l, d/l, uzskaites žurnālus par jaunsavervētajiem aģentiem, izņemot kartotēkas, kas atradās Rīgā) uzglabāja PSRS VDK Maskavā, un visa ar to saistītā lietvedība notika tikai tur. 1990. gadā aģentūras vervēšanu un uzskaites kārtību reglamentējošos dokumentos tika ieviestas kardinālas izmaiņas, par kurām pieejamas tikai netiešas norādes.

1 (#sdfootnote1anc) Anušauskas, A. *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*. Vilnius: Krašto apsaugos ministerija, 2008. P.26.

2 (#sdfootnote2anc) *Государственная безопасность России: история и современность*. Под общей редакцией Р. Н. Байгузина. Москва: РОССПЭН, 2004. С.619–622.

3 (#sdfootnote3anc) LPSR VDK aģentūras kartotēka. SAB TSDC arhīvs, 1.f., 30.apr., 1., 2.l.

4 (#sdfootnote4anc) Lietuvas sevišķais arhīvs (turpmāk – LSA), K-1.f., 15.apr., 1254.l., 83.lp.

5 (#sdfootnote5anc) Пакет к Особому совещанию при МГБ СССР на обв. Траллис И. П. След. Деле Н 9098 НКГБ Латвийской ССР Второй отдел 31. декабря 1945 г. Агентурное донесение, источник “Эрна”. – LVA, 1986.f., 2.apr., 1371.l., 1.sēj., 56.lp.

6 (#sdfootnote6anc) Докладная о проделанной работе Комитета госбезопасности при Совете Министров Латвийской ССР по подбору, расстановке и воспитанию кадров за 1955 год. – LVA, PA – 101.f., 19.apr., 79.l., 2.lp.

7 (#sdfootnote7anc) I. Zālītes intervija ar VDK priekšsēdētāju E.Johansonu 1994. gada 10.martā.

8 (#sdfootnote8anc) Зав. административного отдела ЦК КП(б) Латвии Дроздов секретарю ЦК КП(б) Латвии тов. Ершову В. Н. Справка о недостатках с кадрами Министерства государственной безопасности Латвийской ССР. 25 сентября 1952 года. – LVA, PA – 101.f., 15.apr., 90.l., 9.lp.

9 (#sdfootnote9anc) *Контрразведывательный словарь*. Москва: Научно-издательский отдел ВШКГБ им. Ф. Э. Дзержинского, 1972. С.93–94.

10 (#sdfootnote10anc) LSA, K-1.f., 24.apr., 3.l., 10.lp.

11 (#sdfootnote11anc) Бережков, В. *Внутри и вне “Большого дома”*. Санкт-Петербург: Библиополис, 1995. С.270.

12 (#sdfootnote12anc) Johansons, E. *Čekas ģenerāļa piezīmes*. Rīga: 2006, 40.–41.lpp.

13 (#sdfootnote13anc) LPSR VDK aģentūras kartotēkas dati. – SAB TSDC arhīvs, 1.f., 30.apr., 1., 2.l. I.Zālītes intervija ar LPSR VDK darbinieku P.Bitenieku, 1993. gada 10.septembrī.

- 14 (#sdfootnote14anc) LPSR VDK labā strādājusi tikai trešdaļa aģentu. – Intervija ar E.Johansonu. – *Laiku Avīze*, 1999. gada 25.novembrī.
- 15 (#sdfootnote15anc) Нечипоренко, О. М. *Жизнь в конспирации*. Москва: Кучково поле, 2011. С.332.
- 16 (#sdfootnote16anc) *Советская контрразведка. Научно-практическое пособие*. Под ред. С. Цвигуна. Москва, 1976. С.171.
- 17 (#sdfootnote17anc) *Лубянка: органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ, 1917–1991: Справочник*. Москва: Международный фонд “Демократия”, 2003. С.711–714.
- 18 (#sdfootnote18anc) Семенов, С. *Генсек из КГБ*. Москва: Эксмо алгоритм, 2011. С.266.
- 19 (#sdfootnote19anc) Johansons, E. *Čekas ģenerāļa piezīmes*. Rīga: 2006. 79.–80.lpp.
- 20 (#sdfootnote20anc) Заседание бюро ЦК Компартии Латвии 5 июля 1988 года. – LVA, PA – 101.f., 61.apr., 31.l., 11a.lp.
- 21 (#sdfootnote21anc) I. Zālītes intervija ar LPSR VDK priekšsēdētāju E.Johansonu 2012. gada 12.aprīlī.
- 22 (#sdfootnote22anc) I. Zālītes intervijas ar LPSR VDK darbiniekiem 1993.gada 3.VII, 1996. gada 9.IV.
- 23 (#sdfootnote23anc) A. Veinera un I. Zālītes intervija ar LPSR VDK priekšsēdētāju E.Johansonu, 2015. gada 11.februārī.
- 24 (#sdfootnote24anc) I. Zālītes intervija ar LPSR VDK darbinieku M.Dreijeru, 1996. gada 4.novembrī.
- 25 (#sdfootnote25anc) I. Zālītes intervija ar LPSR VDK priekšsēdētāja vietnieku J.Trubiņu, 2015. gada 10.novembrī. Operatīvais kontakts ir lietišķas attiecības, kuras operatīvais darbinieks nodibina ar valsts drošības orgānus (VDO) interesējošu personu izlūkošanas vai pretizlūkošanas uzdevumu veikšanai. Operatīvais kontakts pēc savas formas var būt oficiāls, kad darbinieks stādās priekšā kā padomju valsts vai sabiedriskās organizācijas pārstāvis, dažos gadījumos kā VDO pārstāvis. Biežāk operatīvais kontakts tiek veidots neoficiālā formā, kad darbinieks uzdodas par privātpersonu, slēpjot savu piederību VDO. Контрразведывательный словарь .. С.138.
- 26 (#sdfootnote26anc) LPSR VDK labā strādājusi tikai trešdaļa aģentu. – I.Zālītes intervija ar LPSR VDK priekšsēdētāja vietnieku J.Trubiņu, 2015. gada 10.novembrī.
- 27 (#sdfootnote27anc) Дружинин, П. А. *Идеология и филология. Т.3. Дело Константина Азадовского: Документальное исследование*. М.: Новое литературное обозрение, 2016. С.396, 397.
- 28 (#sdfootnote28anc) VDK pretizlūkošanā PSKP biedrus par aģentiem varēja vervēt pēc saskaņošanas ar partijas biroju. Prasība pēc piederības PSKP bija attiecināta uz konspiratīvo dzīvokļu un satikšanās dzīvokļu turētājiem, kuri arī skaitījās pretizlūkošanas aģentūras aparāta sastāvā. Skat. ПРИКАЗ КГБ СССР от 4 июля 1983 года № 00140 “О введении в действие Положения об агентурном аппарате и доверенных лицах органов государственной безопасности СССР” (teksts brīvi pieejams internetā).
- 29 (#sdfootnote29anc) LPSR VDK aģentūras personas un darba lietu reģistrācijas žurnāli 1953.–1987. g. – SAB TSDC arhīvs, 1. f., 25. apr., 1.–53. lieta.